

Legal status of a testator's grandson at legal succession in the inheritance law of Ukraine**Kukhariev Oleksandr***Candidate of Juridical Sciences,**Associate Professor of the Department of Civil Law and Procedure**of the Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine*

The article deals with the legal status of a testator's grandson in hereditary legal relations. It is proved that the order of legal succession of a testator's grandson depends on availability of one his living parents who have to be called for succession as an heir apparent, i.e. a son or daughter of a testator.

If at the time of succession commencement, one of the parents who has to inherit as an heir apparent, is not alive then the grandchildren inherit by right of representation. Inheritance by right of representation is a special order of legal succession of persons who take the place of an heir who had died earlier than a testator. A living heir in any case excludes his replacement by a descendant. Thus, the mechanism of inheritance by right of representation is intended to correct the unnatural situation in the sequence of deaths when a child dies before his parents. In this case, the testator's grandchildren are called to inherit as independent heirs, who are recognized to have own right to inherit as descendants of a testator (grandfather or grandmother). They neither legally nor actually represent anyone other than themselves, since due to the universal nature of hereditary succession they acquire the right not from a deceased heir (father or mother), but directly from a testator.

At inheritance by the right of representation after death of a grandmother or grandfather, a grandson is an heir apparent.

During the life of one parent who has the right to inherit, the testator's grandson belongs to the fifth hereditary line, despite the second degree of kinship with the grandmother (grandfather) and dispositive nature of article 1265 of the Civil Code of Ukraine, which defines non-exhaustive list of heirs of the fifth hereditary line. This implies a number of important legal consequences. In particular, another heir including his parents may renounce succession as heir in favour of a grandson. Moreover, a contract may be concluded with a grandson to alter the order of succession, according to which such person will have the right to inherit together with the heirs of a closer line. So it is a testator's grandson who can file a claim to alter the order of succession of the right to inheritance under the circumstances specified in part 2 of article 1259 of the Civil Code of Ukraine.

**Правовий статус внука спадкодавця
під час спадкування за законом у спадковому праві України**

Кухарев Олександр Євгенович*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного права та процесу**Харківського національного університету внутрішніх справ, Україна***Вступ**

Згідно зі ст. 1258 ЦК України спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

Як зазначали свого часу Б.С. Антімонов та К.О. Граве, під час встановлення спадкоємців закон спирається на припущення про найбільш вірогідне коло осіб, яких спадкодавець хотів би закликати до спадкування¹. Саме в колі спадкоємців за законом чітко простежується зв'язок спадкового та сімейного права. Причому стійкою тенденцією національного законодавства є розширення перелі-

ку спадкоємців за законом. Зокрема, у ЦК України застосовано підхід, спрямований на охоплення найширшого кола осіб, до яких могла б перейти спадщина за відсутності заповіту. Всі спадкоємці об'єднані у п'ять черг: 1) у першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, зокрема зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той із подружжя, який його пережив, та батьки (ст. 1261 ЦК України); 2) у другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як із боку батька, так і з боку матері (ст. 1262 ЦК України); 3) у третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця (ст. 1263 ЦК України); 4) у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (ст. 1264 ЦК України); 5) у п'яту чергу право на спадкуван-

¹ Антімонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. Москва : Госюриздат, 1955. С. 117.

ня за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа. Крім того, у п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї (ст. 1265 ЦК України).

Верховний Суд з цього приводу наголосив, що ступінь є свого роду одиницею вимірювання споріднення між родичами за походженням. Він надає можливість встановити «відстань» між спорідненими особами (родичами за походженням). Причому така «відстань» може характеризувати як більш близьке споріднення, так і віддалене. Як наслідок, чим далі біологічно особи є одна від одної, тим більший порядковий ступінь споріднення їх пов'язує².

Здавна всі спадкоємці за законом поділяються на прямих (або своїх) і на «бокових» (віддалених) спадкоємців. Перші є членами однієї родини, це близькі родичі, що проживали, як правило, разом і вели одне господарство. У свою чергу, вони поділялися на спадкоємців по низхідній лінії за народженням (син, внук, правнук) і на спадкоємців по висхідній лінії (батько, дід, прадід). Їх ще йменували спадкоємцями, які одержували «скорботну спадщину», наприклад батьки, що пережили своїх дітей. Спадкоємцями бокової лінії споріднення є особи, що походять від спільного предка, а не один після одного. Наприклад, це рідні, двоюрідні брати і сестри. Звичайно, що вираз про походження від єдиного предка є умовним, оскільки суто біологічно ним не може бути одна особа³. Традиція рахування родичів від єдиного спільного предка, за твердженням І.В. Жилінкової, має прадавній характер. Ще з римських часів родичі поділялися залежно від того, від кого вони походили – батька чи матері. На цій підставі виокремлювалися батьківська чи материнська лінії споріднення. Пізніше у європейських народів жінки були фактично усунені від спадкування. Тому рахування родичів здійснювалося в порядку, коли до уваги брався чоловік – «начальник» роду (родоначальник) або глава сім'ї. В дореволюційному праві зазначалося, що до роду входять лише ті, пов'язані кровним спорідненням, особи, які походять через осіб чоловічої статі, оскільки особа жіночої статі не може бути «родоначальником»⁴.

² Постанова Верховного Суду від 20 червня 2018 р., судова справа № 643/1216/15-ц, провадження № 61-6924св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75068671> (дата звернення: 11.03.2019).

³ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 12: Спадкове право / За ред. проф. І.В. Спасиво-Фатєєвої. Харків: ФО-П Колісник А.А., 2009. С. 292.

⁴ Жилінкова І.В. Актуальні питання спадкового права України: матеріали до семінару. Харків: Ксилон, 2009. С. III-5.

Розширеному тлумаченню коло спадкоємців за законом не підлягає, що, у свою чергу, зумовило виникнення гострої дискусії як у теоретичній, так і в практичній площині щодо правового статусу внуків спадкодавця. Зокрема, внуки окремо не визначені в жодній з п'яти черг спадкоємців за законом, проте виокремлені у ч. 1 ст. 1266 ЦК України, що регулює спадкування за правом представлення. Так, внуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхній матері, батькові, якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Тому потребують з'ясування два випадки спадкування за законом внуками спадкодавця – за правом представлення та за життя своїх батьків на час відкриття спадщини.

Мета статті – визначення правового статусу внуків спадкодавця в спадковому праві України у разі спадкування за законом.

Виклад основного матеріалу

Передусім внуки спадкодавця закликаються до спадкування за правом представлення. При цьому слід зважати, що спадкування за правом представлення – це особливий порядок спадкування за законом осіб, які заступають собою місце спадкоємця, померлого раніше, ніж спадкодавець. Отже, внуки спадкують за правом представлення у разі, коли на час смерті спадкодавця немає в живих того з їх батьків, хто мав би спадкувати як спадкоємець за законом першої черги. Живий спадкоємець у будь-якому разі виключає його заміщення нащадком. Отже, механізм спадкування за правом представлення має на меті виправити неприродну ситуацію у послідовності настання смертей, коли дитина помирає раніше за своїх батьків.

Верховний Суд наголосив, що за своєю суттю спадкування за правом представлення – це специфічний порядок набуття права на спадкування за законом, який не є окремою підставою або видом спадкування і за яким суб'єктами спадкування стають певні спадкоємці за законом⁵.

Одним із дискусійних у цивілістичній доктрині залишається питання визначення правового статусу осіб, які закликаються до спадкування за правом представлення, включно з внуками спадкодавця. Вирішення цього питання має не лише суто теоретичне, а й практичне значення, оскільки якщо погодитися з тим, що спадкоємці, перелік яких встановлений у ст. 1266 ЦК України, входять до складу спадкоємців першої, другої, третьої черги спадкоємців за законом, то є всі підстави надавати їм ті права, якими користуються спадкоємці відповідної черги.

З цього приводу можна зазначити наявність кількох концепцій, що протиставляються або доповнюють одна одну.

⁵ Постанова Верховного Суду від 26 вересня 2018 р., судова справа № 539/2170/17, провадження № 61-3006св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76912305> (дата звернення: 11.03.2019).

В юридичній літературі радянської епохи не було вироблено єдиної позиції щодо віднесення «представляючих» спадкоємців до відповідних черг. За правилом ст. 529 ЦК УРСР 1963 р., що втратив чинність, внуки і правнуки спадкодавця визнавалися спадкоємцями за законом, якщо на час відкриття спадщини не було в живих того з їх батьків, хто був би спадкоємцем. Причому положення про спадкування внуків і правнуків структурно розміщувалося у статті, що визначала спадкоємців за законом першої черги. Спираючись на це, Г.М. Степаненко стверджував, що внуки та правнуки спадкують «замість» померлих спадкоємців першої черги⁶. Зі свого боку, В.О. Рясенцев доходив висновку, що «представляючі» спадкоємці закликаються «разом» із спадкоємцями першої черги⁷. Висловлювалися й діаметрально протилежні думки. Зокрема, Р.О. Халфіна вважала, що внуки і правнуки померлого взагалі не є його спадкоємцями⁸. Б.С. Антімонов та К.О. Граве, протиставляючи спадкування за правом представлення та спадкування внуками-утриманцями, відносили до першої черги спадкоємців за законом лише останніх⁹.

Серед сучасних учених також немає єдності щодо досліджуваного питання. Наприклад, І.В. Жилінкова вказує, що особи, які мають право спадкувати за правом представлення, утворюють окрему групу спадкоємців за законом. Їх коло невелике і чітко визначене в законі¹⁰. Натомість О.Л. Маковський заперечує віднесення осіб, які спадкують за правом представлення, до якоїсь із черг спадкоємців за законом, оскільки для закликання цих осіб до наступництва недостатня відсутність спадкоємців попередніх черг¹¹. Аналогічну позицію відстоює і Р.Б. Шишка¹².

Не вдаючись до характеристики правового становища осіб, які спадкують на підставі ст. 1266 ЦК України, З.В. Ромовська між тим доходить висновку, що за допомогою механізму «права представлення» у середині першої черги спадщина почергово концентруватиметься у руках найближчих родичів, які перебували у прямій (низхідній чи висхідній) лінії споріднення з особою, яка могла б одержати право на спадкування, якби була живою на момент відкриття спадщини¹³.

⁶ Степаненко Г.М. Наследственное право РСФСР. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. С. 22.

⁷ Рясенцев В.А. Наследование по закону и по завещанию в СССР. Москва : Знание, 1972. С. 18.

⁸ Халфина Р.О. Право наследования в СССР. Москва : Госюриздат, 1951. С. 14.

⁹ Антімонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. Москва : Госюриздат, 1955. С. 130.

¹⁰ Жилінкова І.В. Актуальні питання спадкового права України: матеріали до семінару. Харків : Ксилон, 2009. С. III-29.

¹¹ Коментарій к части третьей Гражданского кодекса Российской Федерации / под ред. А.Л. Маковского, Е.А. Суханова. Москва : Юрист, 2003. С. 183.

¹² Шишка Р.Б., Сопілко І.М., Козирева В.П. Спадкове право в Україні : навч. посібник / за заг. ред. проф. Шишки Р.Б. Київ : Ліра-К, 2015. С. 141.

¹³ Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 189.

На нашу думку, немає підстав відносити спадкоємців за правом представлення до окремої групи спадкоємців. Це пояснюється тим, що такі особи закликаються до спадкування не окремою чергою, а разом із іншими спадкоємцями за законом, які отримують право на спадкування в загальному порядку черговості, встановленому у ст. 1258 ЦК України. Закон застосовує у цих відносинах процедуру «заміщення» місця спадкоємця, померлого до відкриття спадщини.

Важко при цьому погодитися із позицією про те, що спадкоємці за правом представлення закликаються до спадкування не за власним правом, а за правом іншого спадкоємця. Якщо спиратись на це, то прийдеться визнати, що спадкування в досліджуваних відносинах здійснюється після померлого спадкоємця. Але такий висновок є хибним, адже щодо останнього спадщина відкривається окремо, і мова буде йти вже не про спадкування за правом представлення, а загальний порядок спадкування за законом. Тобто можна констатувати наявність двох спадщин, перша з яких відкривається після смерті спадкодавця, а друга – унаслідок смерті спадкоємця, якого «заміщають». Особа, яка закликається до спадкування за правом представлення, є безпосереднім і самостійним наступником саме спадкодавця через кровне споріднення та немає жодних правових підстав для розгляду її як наступника або представника спадкоємця, померлого до відкриття спадщини. Невипадково для впорядкування відповідних правовідносин застосовується фікція представництва померлого спадкоємця його нащадками¹⁴.

Внуки спадкодавця закликаються до спадкування на підставі ч. 1 ст. 1266 ЦК України як самостійні спадкоємці, за якими визнається власне право на спадкування як низхідними родичами спадкодавця (діда чи баби). Вони ні юридично, ні фактично не представляють нікого, крім себе, оскільки через універсальний характер спадкового правонаступництва набувають право не від померлого спадкоємця (свого батька чи мати), а безпосередньо від спадкодавця. З цього випливає важливий висновок: усунення від спадкування померлого спадкоємця на підставі ст. 1224 ЦК України не впливає на обсяг спадкових прав його нащадка, який закликається до спадкування за правом представлення.

Видається справедливим, що спадкоємці за правом представлення є спадкоємцями відповідної черги, в якій спадкував би померлий спадкоємець. Отже, у разі спадкування в порядку ч. 1 ст. 1266 ЦК України внуки спадкодавця є спадкоємцями за законом першої черги, усуваючи при цьому від спадкування спадкоємців наступних черг. А особливий механізм закликання до спадкування за правом представлення є лише однією з умов реалізації внуками свого

¹⁴ Детальніше див.: Кухарев О.Є. Застосування юридичних фікцій у сфері спадкування. Підприємництво господарство і право. 2015. № 1. С. 27–31.

права на спадкування. І хоча внуки є самостійними наступниками спадкодавця, про що вказувалося вище, вони «заміщають» місце того з батьків, хто мав би закликатися до спадкування, якби був живий на час відкриття спадщини.

Аналогічну позицію займає і Верховний Суд, зазначивши в постанові від 20 червня 2018 р., що спадкування за правом представлення – це такий порядок набуття права на спадкування за законом, за якого спадкоємці п'ятої черги включаються до складу першої, другої чи третьої черги замість спадкоємця внаслідок того, що він помер до відкриття спадщини. Спадкування за правом представлення надає можливість спадкоємцям п'ятої черги за законом переміститися у вищу чергу (першу, другу або третю чергу)¹⁵.

Утім, участь внуків спадкодавця у спадкових правовідносинах не обмежується спадкуванням за правом представлення. Тож наступним питанням, яке потребує вирішення в межах роботи, є можливість спадкування внуками після смерті баби (діда) за життя своїх батьків. Актуалізація поставленого питання пов'язана з тим, що внуки прямо не визначені в жодній із п'яти черг спадкоємців за законом, хоча ці особи є прямими низхідними родичами спадкодавця.

З.В. Ромовська вважає визначений у законі спадково-правовий статус внуків несправедливим і пропонує включити їх до другої черги спадкоємців за законом як самостійних фігурантів¹⁶. Позиція про несправедливість правового становища внуків у спадкових правовідносинах відстоюється й іншими авторами¹⁷, у зв'язку з чим пропонується надати таким особам право на спадкування у разі їх неприцездатності разом із тією чергою спадкоємців за законом, яка закликається до спадкування¹⁸.

Нотаріальна практика щодо спадкування внуками спадкодавця за життя їх батьків не вирізняється послідовністю. Наприклад, у підп. 3.27 п. 3 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України¹⁹ міститься загальне правило, за змістом якого спадкоємець за законом має право відмовитись від прийняття спадщини на користь будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від черги, зокрема внуків, правнуків, племінників та інших. Утім, вже згідно з п. 1.3.4 Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'я-

заних із життям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя²⁰, внуки, правнуки за життя своїх батьків не спадкують після смерті діда, баби, прадіда, прабаби. Вони закликаються до спадкування як спадкоємці першої черги, якщо на час відкриття спадщини не було в живих того з батьків, який би мав право на спадкування. Аналогічна позиція про неможливість спадкування внуками за життя своїх батьків висловлюється і в юридичній літературі²¹.

Між бабою (дідом) та внуком є другий ступінь споріднення. Відповідно до ч. 1 ст. 1265 ЦК України, ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа. Оскільки народження баби (діда) не враховується під час визначення ступеня споріднення, спадкодавця та спадкоємця віддаляють два народження – батька (матері) спадкоємця та самого спадкоємця (внука спадкодавця).

Перші чотири черги спадкоємців за законом сформульовано в ЦК України вичерпно та імперативно, що унеможливило спадкування внуком спадкодавця із спадкоємцями відповідних черг. Водночас у п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. У зв'язку з цим спадкувати внук спадкодавця за наявності в живих його батьків зможе у п'яту чергу спадкоємців за законом, усуваючи від спадкування інших родичів померлого в межах цієї черги. Наприклад, внук спадкодавця усуне від спадкування двоюрідних племінників останнього.

Отже, чинне цивільне законодавство України відносить внуків спадкодавця до спадкоємців за законом п'ятої черги, що можна пояснити як другим ступенем споріднення із спадкодавцем (бабою, дідом), так і диспозитивним характером ст. 1265 ЦК України, що містить застереження про «інших родичів спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно».

З цього випливає низка важливих правових наслідків. Зокрема, на користь внука може відмовитися від прийняття спадщини інший спадкоємець, включно з його батьками. Крім того, із внуком може

¹⁵ Постанова Верховного Суду від 20 червня 2018 р., судова справа № 643/1216/15-ц, провадження № 61-6924св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75068671> (дата звернення: 11.03.2019).

¹⁶ Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 186, 187.

¹⁷ Егорова М.А. Внуки как субъекты наследственного права. Наследственное право. 2007. № 2. С. 13.

¹⁸ Абраменков М.С., Чугунов П.В. О призвании к наследованию внуков наследодателя. Наследственное право. 2009. № 1. С. 8.

¹⁹ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення: 03.05.2018).

²⁰ Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із життям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя : схвалено рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09> (дата звернення: 10.05.2018).

²¹ Сучасні тенденції розвитку спадкового права (порівняльно-правове дослідження) : монографія / Ю.О. Заїка, Н.Б. Солтис, В.В. Проценко, Є.О. Рябоконт; відп. ред. академік НАПрН України В.В. Луць. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємства імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2015. С. 131.

бути укладений договір про зміну черговості одержання права на спадкування, за умовами якого така особа отримає право спадкувати разом із спадкоємцями ближчої черги. Так саме внук спадкодавця може звернутися до суду із позовом про зміну черговості одержання права на спадкування за наявності обставин, визначених у ч. 2 ст. 1259 ЦК України. Додамо до цього, що традиційним у спадковому праві вважається надання пріоритетного права спадкування родичам спадкодавця по низхідній лінії. Не визнання за внуками померлого спадкових прав за життя своїх батьків значно обмежуватиме правові можливості таких спадкоємців та є принаймні несправедливим.

Утім, враховуючи ступінь споріднення внука із спадкодавцем, а також зважаючи на принципи справедливості та розумності як визначальні засади цивільного законодавства (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), видається доцільним внести зміни до кола спадкоємців за законом, включивши внуків спадкодавця, батьки яких є живими на час відкриття спадщини,

до другої черги спадкоємців за законом поряд із рідними братами, сестрами спадкодавця, його бабою та дідом.

Висновки

Правовий статус внука спадкодавця у спадкових правовідносинах залежить від наявності в живих того з його батьків, який має закликатися до спадкування як спадкоємець за законом першої черги, тобто є сином чи дочкою спадкодавця. У разі спадкування внуком за правом представлення він є спадкоємцем за законом першої черги, виступаючи при цьому самостійним правонаступником спадкодавця (баби чи діда), та закликається до спадкування за власним правом, а не за правом свого померлого предка. За життя того зі своїх батьків, хто має право на спадкування, внук належить до п'ятої черги спадкоємців за законом, зважаючи на другий ступінь споріднення із спадкодавцем і диспозитивний характер ст. 1265 ЦК України, що визначає відкритий перелік спадкоємців.